

МОВАРОУННАХР ИЛМ-ФАНИ ВА МАДАНИЯТИ РИВОЖИДА МИРЗО УЛУҒБЕКНИНГ ЁРНИ

<https://doi.org/10.5281/zenodo.11437488>

Қамбаров Абдумутал Аҳаджонович

Фарғона давлат университети профессори,

фалсафа фанлари доктори (DSc)

90-535-12-98

Аннотация

Мазкур мақолада Мовароуннахр илм-фани ва маданиятининг ривожидида Мирзо Улуғбекнинг ёрни ҳақида маълумот берилди. Шунингдек, ўз даврининг йирик олимлари бўлган Тафтазоний, Мавлоно Аҳмад, Қозизода Румий, Гиёсиддин Жамшид, Мавлоно Нафис, Журжоний, Лутфий, Саккокий, Али Қушчи каби илм аҳлини бир жойга топлгани ва уларга хомийлик қилганлиги атрафлича таҳлил қилинади.

Калит сўзлар: илм-фан, маданият, маънавият, бунёдкорлик, ақл-идрок, мадраса, тарих, адабиёт, санъат, мусика, муддарис, астрономия мактаби.

Аннотация

В данной статье представлена информация о роли Мирзо Улугбека в развитии науки и культуры Мовароуннахра. Также подробно анализируется тот факт, что он собирал и покровительствовал таким ученым, как Тафтазани, Мавлана Ахмад, Газизаде Руми, Гиязиддин Джамшид, Мавлан Нафис, Джуржани, Лютфи, Саккоки, Али Кушчи, которые были великими учеными своего времени.

Ключевые слова:

наука, культура, духовность, творчество, интеллект, медресе, история, литература, искусство, музыка, муддарис, школа астрономии.

Annotation

This article provides information about the role of Mirzo Ulugbek in the development of science and culture of Movarounnahr. The fact that he collected and patronized such scientists as Taftazani, Mawlana Ahmad, Gazizadeh Rumi, Ghiyaziddin Jamshid, Mawlana Nafis, Jurjani, Lutfi, Sakkoki, Ali Kushchi, who were great scientists of their time, is also analyzed in detail.

Key words:

science, culture, spirituality, creativity, intelligence, madrassah, history, literature, art, music, mudarris, school of astronomy.

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ/INTRODUCTION)

Ўрта Осиёдаги ўрта аср илм-фан ва маданиятининг йирик намояндаси, астрономия ривожига катта ҳисса қўшган, юксак билим соҳиби, улуғ мутафаккир Мирзо Улуғбек маркази Самарқанд шаҳри бўлган Мовароуннаҳр давлатининг ҳукмдори, замонасининг илғор, ўқимишли кишиси сифатида ўз даврининг олимларига хомийлик қилган, шунингдек, илмий-маданий муассасаларни қуриш ишларига катта эътибор қаратган. Шу нуқтаи назардан, олимларимиз, диний уломларимизнинг “Бетакроп ва ноёб илмий-маънавий мероси биз учун доимий ҳаракатдаги ҳаётий дастурга айланиши керак. Бу ўлмас мерос ҳамиша ёнимизда бўлиб, бизга доимо куч-қувват ва илҳом бағишлаши лозим” [1,223].

Мирзо Улуғбек ўзининг 40 йилдан зиёдроқ салтанати даврида мамлакат ободончилиги, юрт тинчлиги, илм-фан ва маърифат равнакига кўпроқ эътибор берди. Илм ва санъат аҳлларини, хусусан, Қозизода Румий, Али Қушчи сингари улуғ математик ва астрономларни йиғди, уларнинг илмий-ижодий фаолият билан шуғулланишлари учун қулай шарт-шароитлар яратди ва уларнинг илмий ишларига бевосита раҳбарлик қилди. У давлат ишларидан ортиб, мадрасаларда таҳсил олаётган талабаларга астрономия ва математика сингари фанлардан маърузалар ўқиди. Шунингдек, зукко ҳамда илмли талабалар билан турли мавзуларда илмий анжуман ва баҳс-мунозаралар ташкил этади.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLARI (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОДОЛОГИЯ/METHODS)

Мирзо Улуғбек замонида Мовароуннаҳрда дунёвий фанлардан ташқари тарих, адабиёт ва санъат, айниқса, тасвирий санъат тараққий этганди. Улуғбекнинг укаси Бойсунқур билан ўзаро ёзишмаларида ҳам илмий адабиёт мавзуларида мубоҳаса боргани маълум. Улуғбек шеъриятда озарбайжон шоири буюк Низомий Ганжавий услуби ва мактабини устун деб исботламоқчи бўлса, Мирзо Бойсунқур гениал шоир ва мутафаккир Амир Хусрав Дехлавий ижодиётининг ҳақиқий маҳсули сифатида баҳс қиларди. Улуғбек ўз она тили (ўша даврда чигтой-туркий тили)дан ташқари араб ва форс тилларини мукамал белар эди. Муҳаммад Ҳайдар ўзининг машҳур “Тарихи Рашидий” асарида Мирзо Улуғбек “тарихнавис донишманд эди ва

“Тўрт улус” тарихини ҳам ёзиб қолдирган эди”, деб ёзади. Бу асар Улуғбекнинг “Тарихи арбаъ улус” китоби бўлиб, унда бир вақтлар Чингизхон босиб олган мамлакатларнинг XIII аср – XIV асрнинг биринчи ярмидаги сиёсий ҳаёти акс эттирилган эди[2,30].

Шуни алоҳида таъкидлаш зарурки, буюк олим Мирзо Улуғбек даврида Самарқандда фақат Ўрта Осиёдагина эмас, балки Шарқда ҳам маълуму машҳур бўлган созандалар, бастакорлар, хонандалар ва раққосалар ижод этганлар. Улуғбекнинг ўзи ана шу истеъдод эгаларининг биринчи мухлиси ва ҳомийси бўлганлиги сир эмас. Тарихчи Ғиёсиддин Али кундаликларининг далолат беришича, Самарқандга келган чет эллик элчилар ҳам сарой қабул маросимларида қатнашиб, бу ерда муסיқа тинглаганлар ва тасвирий санъат асарларини томоша қилиб, улардан баҳраманд бўлганлар.

Буюк Алишер Навоийнинг таърифига кўра, Улуғбек ажойиб шоир ҳам бўлган. “Тухфату сурур” китоби эса унинг буюк муסיқа билимдони эканлигидан далолатдир. “Мухит аттафвиқ” китобида Улуғбекнинг “Билужий”, “Шодиёна” (бу асарлар бизгача етиб келган), “Ахлоқий”, “Табризий”, “Усули равон”, “Усули баҳрий” сингари катта муסיқа асарларини ижод этганлиги кўрсатилган.

Улуғбек ҳомийлигида Самарқандда Дарвеш Аҳмад Самарқандий, Султон Аҳмад Ноий, Ҳосими Абувафо, Муҳаммад Али Ғарибий, Юсуф Бурхон Наққорачи (Навоийнинг амакиси), Мавлоно Соҳиб Балхий, Абул барака ва бошқа санъаткорлар ижод билан банд бўлганлар. Шунингдек, Улуғбек мадрасасининг кўзга кўринган мударрислари – қомусий олимлар Мавлоно Муҳаммад Ҳавофий, Саид Имомиддин, машҳур тиб олими Ҳожа Бурхониддин Нафис, йирик адабиётшунос ва тилшунос олим Ҳожа Фазлуллоҳ ҳамда Абулқосим Самарқандий замонасининг пешқадам олимлари сифатида донг таратдилар.

Самарқанд олимлари асосан астрономия фанига аҳамият берган ва уни энг муҳим илмий йўналиш деб билганлар ва уларнинг энг катта ютуғи узоқ йиллар давомида олиб борган кузатишларнинг натажасида дунёга келган Улуғбекнинг “Зиж”и бўлди. Бу асар сайёралар, Қуёш ва Ой ҳаракатларини талқин қилиш, юлдузлар каталоги ва унда қўлланилган математик усулларнинг мукамаллиги билан олимларнинг диққатини жалб қилган. Унинг раҳбарлигида тузилган асронмик жадвалда 1018 та юлдузнинг ҳолати ўрганилди. Бу – юлдузларнинг илмий аниқлик билан тузилган мукамал жадвали эди. Бугунги кунда бу “Зиж”нинг 120 га яқин форсий ва 15 дан зиёд арабий нусхаси мавжуд. Улуғбек “Зиж”и тарих давомида мусулмон

мамлакатларида кенг тарқалиб шарҳланган[2,61]. Шунингдек, ушбу асарнинг ўрта асрларда латин тилига таржима қилиниб, Европа олимлари орасида кенг тарқалганлиги ва уларнинг илмий тадқиқот ишларида фундаментал асар бўлиб хизмат қилганлигини таъкидлаш ўринлидир.

Мирзо Улуғбек табиий соҳасида эмас, балки тарихшунослик, мустика илмида ҳам ажойиб асарлар яратган. Унинг “Тарихи арбаъ усул” асари фикримизнинг далилидир. Бу асар туркий халқларнинг аجدодлари, Чингизхон вафотидан кейин ташкил топган Улуғ юрт, Жўчи, Чигатой ва Элхонийлар улуси тарихи ҳақида маълумот беради. Мустика соҳасида “Ўн икки мақом баёни” ҳамда унинг “Рисола дар илми мустика” асрида ўз ифодасини топган[3].

NATIJALAR (РЕЗУЛЬТАТЫ/RESULTS)

Мирзо Улуғбекнинг бевосита раҳбарлигида Самарқанднинг шимолий-шарқий қисмида қурилган обсерватория ҳажми, жиҳозланиши ва ўзининг улуғворлиги, қулайлиги жиҳатидан ўрта аср фанининг талабларига тўла жавоб берадиган, ўша давр Шарқ ва Европа мамлакатларидаги обсерваториялар ичида биринчи ўринда турган. Шу билан бирга бу обсерваториядаги асбоб ва ускуналарнинг ўз аниқлиги билан XV асрда ер юзидаги бошқа обсерваториялардан устун турганини қайд этиш лозим.

Самарқанд Улуғбек даврида Шарқнинг маданий марказларидан бирига айланди, бу ерда фан, санъат адабиёт ривожланди. 1417 йилда Самарқандда Улуғбекнинг ташаббуси билан бошланган мадраса қурилиши уч йил деганда биттади. Тарихий манбаларга кўра мазкур мадраса икки қаватли, тўрт бурчаги салобатли тўрт гумбазли, тўрт минорали ва ҳар бир хонаси иккига ажратилган бўлиб, унда юздан ортиқ талаба таълим олган. Бу мадрасада ўша даврнинг йирик олимларидан Тафтазоний, мавлоно Аҳмад, Қозизода Румий, Ғиёсиддин Жамшид, Мавлоно Нафис, Журжоний, Лутфий, Саккокий ва бошқалар иш олиб борадилар. Шунингдек, Улуғбек мамлакатни ривожлантириш учун бошқа шаҳарлардан ҳам олим, шоирларни Самарқандга чақиртириб, уларнинг илмий ва адабий фаолиятлари учун кенг имкониятлар яратиб беради. Мовароуннахрнинг турли шаҳарлари ва Хуросондан тўпланган фаннинг турли соҳаларида ижод қилиб келаётган олимлар сони 100дан ошиқ бўлган. Улар орасида адиблар, муаррихлар, хаттотлар, мусаввирлар, меъморлар, мустикашунослар ва бошқа фан вакиллари бўлган.

Мирзо Улуғбек ўзининг “Зижи жадиди Курагоний” номли асарида ўз илмий-фалсафий қарашларини ёрқин баён этади. Илмий ҳақиқатларни

билишда мантикий усулларга таянади. Айниқса, кузатиш методи, математик қоидалар илмий тавсифига алоҳида эътибор беради. Шунингдек, Улуғбек ўз асарлари билан Шарқнинг илғор ижтимоий-фалсафий ғояларини янада ривожланишида ўзининг муносиб хиссасини қўшди.

Жаҳон тарихида Мирзо Улуғбек фаолияти камдан-кам учрайдиган ҳодиса бўлганлиги эндиликда кенг миқёсда тан олинмоқда. У фақат табиий қобилиятлари билангина эмас, шу билан бирга, илм-фанга ниҳоятда меҳр-мухаббат қўйган ва прогрессив ғояларга қаттиқ ишонганлиги, ҳориб-толмаслиги ва серқирра ҳаётининг барча жабҳаларини бир зайлда олиб борганлиги туфайли шундай даражада эришганди.

1928 йилда Ўзбекистонда астрономик кенглик станцияси обсерватория ташкил қилиниб, унга Улуғбек номи берилди. Қазиб топилган Улуғбек расадхонаси қошида 1964 йили Улуғбек музейи очилди. 1966 йили Тошкентда Ўзбекистон Фанлар академияси қошида Астрономия институти ташкил қилинди. Ўша йили Самарқандда меъморчилик – қурилиш институти очилиб, унга ҳам Мирзо Улуғбек номи берилди.

МУНОКАМА (ОБСУЖДЕНИЕ/DISCUSSION)

Мирзо Улуғбекнинг одил шоҳ ва буюк олим бўлиб етишишида бобоси Амир Темурнинг илм-фанга берган юксак эътибори ҳам катта роль ўйнади. Темурнинг ҳаётда амал қилган тартиб эътиқодларидан бири, бу – китоб битиклар кутубхонасини ташкил этиш эди. Чунки узоқ Бурса шаҳридан Самарқандга яхлит бир кутубхонани кучириб келиш фақат Темур маънавиятига хос тафаккур эди. Амир Темурнинг фикрича, “китоб барча бунёдкорлик, яратувчанлик ва ақл-идрокнинг, илму донишнинг асоси, ҳаётни ўрнатувчи мураббийдир”. Гарчи бу сатрлар Темур номидан халқ тилида айтилган ривоятларда келтирилган бўлса-да, у Темур маънавиятига тамоман мос келади. Чунки унинг ўғитларида “ёзилган нарса авлодлар хотирасида қоладиган ишлардан ҳам узоқроқ яшайди”[4,19], - деган ҳикматли сатрлар мавжуд эди.

Улуғбекнинг фундаментал фанларни ривожлантиришга қанчалик катта ҳисса қўшгани, у яратган “Зижи жадиди Кўрагоний” номли астрономик жадвалнинг илмий аҳамиятидан ҳам билсак бўлади. “Бу ҳақда сўз юритар эканмиз, беихтиёр 1996 йили Парижда ЮНЕСКОнинг ўша пайтдаги Бош қотиби Федерико Майор жаноблари билан бўлган бир суҳбат ёдимга тушади. Ўшанда жаноб Майор Улуғбекнинг илмий меросини юксак баҳолаб, унинг юлдузлар ҳаракатига оид ҳисоб-китоблари бугунги кунда компьютер ёрдамида текшириб кўрилганда атиги бир неча дақиқага фарқ қилиши

аниқланди, деган гапни айтиб қолди. Шунда мен унга жавобан, йўқ, жаноб Федерико Майор, Улуғбек хато қилган бўлиши мумкин эмас, балки компьютерлар хато қилган бўлиши мумкин, деган эдим”[5,46-47], деб ёзади Ислон Каримов.

Биз Улуғбек ҳақида фикр юритар эканмиз, у нималар қилишга улгуролмагани хусусида эмас, балки нималарни рўёбга чиқарганлиги учун олимни фахрланиб эслаймиз ва унинг ўчмас хотирасини эъзозлаймиз. Академик В.В.Бартольд таъбири билан айтганда, мусулмон оламида унингдек заҳматқаш одил подшоҳ бўлмаган.

“Улуғбек барпо этган Самарқанд мадрасаси ва илмий тўғараги Шарқ маданияти ва тарихида ноҳоятда улкан аҳамият касб этади, мамлакат равнақиға, шунингдек, кўпгина халқларнинг маданий ривожланишига катта таъсир кўрсатди”[6,47].

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ/CONCLUSION)

Буюк олимнинг илмий меросини асрлар ғуборидан тозалаб, маданиятимиз тарихининг улкан ва ёрқин бир саҳифасини кўзимиз олдиға келтирган зотларни ҳам эсламай иложимиз йўқ. Биз юқорида уларни қисман эслаб ўтдик. Улар орасида Улуғбек илмий ва тарихий муҳитиға ҳаммадан кўра кенг ёндошиб чуқур кириб борган, Улуғбек бошлиқ астрономлар мактаби меросини кенг кўламда ёритиб берган забардаст олимлар борки, Тошмуҳаммад Қори-Ниёзий ва Бўрибой Аҳмедовлардир. Агар Қори-Ниёзий бизға Улуғбекнинг ўзини кашф қилиб берган бўлса, Бўрибой Аҳмедовнинг тадқиқотлари ушбу кашфиётға узукка қўйилган кўздек ажойиб чирой бахш этди.

“Мирзо Улуғбек, аввало, илмий фаразлар билан эмас, соф амалий услубда ижод қилди. Минглаб юлдузларнинг жамланган мукамал харита ва бугунги энг замонавий ҳисоблардан деярли фарқ этмайдиган мукамал астрономик жадвалини яратди”[7,113].

Хулоса ўрнида шуни айтиш мумкинки, Улуғбек Ўрта Осиё халқлари илм-фани ва маданиятини ўрта аср шароитида дунё фанининг энг юқори поғонасига олиб чиқди. Унинг қилган энг буюк ишларидан бири – Самарқанд илмий мактабини яратганлиғидадир. Бу илмий мактабда 200 дан ортиқ олимлар ўзларининг илмий фаолиятларини олиб борганликларини ҳисобға оладиган бўлсақ, мамлакатимиз ўтмиши ҳам буюк давлат бўлганлиғидан далолат беради. Шунингдек, Мирзо Улуғбекнинг ҳаёти ва илмий фаолияти ҳалқимиз маънавиятининг мустаҳкам пойдевориға қўйилган тамал тошларидан бири бўлиб қолади.

ФОЙДАННИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон тараққиёт стратегияси. –Тошкент: O‘zbekiston, 2022. –Б. 223.
2. Аҳмедов Б. Улуғбек. Эссе. –Тошкент: Ёш гвардия. 1989. –Б. 30, 61
3. <http://www.e-tarix.uz/shaxslar/hukumdorlar/386-hukumdorlar.html>
4. Амир Темур ўғитлари. –Тошкент: Ўзбекистон. 2007. –Б. 19
5. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. –Тошкент: Маънавият. 2008. –Б. 46-47
6. Буюк истеъдод соҳиблари. –Тошкент: Адолат. 2002. –Б. 47
7. Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. –Тошкент: Ўзбекистон. 1995. –Б. 113